

Szláv népneveink jelentéstörténetéhez*

Az ómagyar kori helynevekben megjelenő, az idők során különböző jellegű jelentésváltozáson átment népnevek vizsgálatával már két írásomban is foglalkoztam. Az egyikben az ún. nyugati népek (RÁCZ 2009), a másikban a törökségi népek (RÁCZ 2010) megnevezéseinek változásait mutattam be, különös tekintettel a szemantikai sajátosságaikra. Mostani munkám célja a Kárpát-medencében jelen lévő szláv népek elnevezéseinek vizsgálata. A három írás elvi és módszertani alapjai azonosak, így ezek újbóli bemutatásától e helyen eltekintek.

1. *Rác* ~ *szerb*. – A XII–XIII. század fordulóján Anonymus a *rác*-ok földjéről (*t[er]ram rachy ~ racy*) is beszélt e népcsoportot magyar néven nevezve. A *rác* népnév a XII. században a délszláv Sřb törzs központjaként működő dél-szerbiai *Rasb* város nevéből alakult (TESz., KNIEZSA 1955: 454). A magyar *rác* névvégi *c*-je KNIEZSA szerint egy **Rászföld* összetételből magyarázható (1955: 454). A lexéma főnévi 'szerb ember' jelentésére mai etimológiai szótárunk 1403-ból idézi a Johanne *Rach* személynevet, de első közzözi előfordulásának az 1456 körülről származó *ratz* adatot mondja (TESz.). Helynévi megjelenései késeiek (vö. KRISTÓ 2003: 111–9), adatbázisunkbeli első előfordulása a kései ómagyar korban figyelhető meg a Közép-Szolnok vm.-i *Rác* 1404-es datálású *Rach* névformájában. A régi Magyarország területén ezen kívül mindössze 6 olyan település létezett (*Rácradna* Arad, *Rácfalu* Heves, *Rácfalva* Nógrád, *Ráckanizsa* Zala, *Alsó- és Felsőrácfalu* Zaránd vm.-ben), amelyek névadásában a *rác* lexéma jelzői névrész szerepét betöltve vett részt. Bizonytalannak látszik ugyanakkor, hogy mikor lett a magyar nyelvben a *rác* népnévvé; mindenestre úgy tűnik, hogy a törökök elől menekülő szerbség jelölőjeként vált közkeletűvé. BENKŐ LORÁND arra hívta fel a figyelmet, hogy Anonymus az összes szláv etnikum megnevezése közül csupán e népcsoport esetében használt magyar nevet, ami azt mutathatja, hogy nemigen ismerte a latin névváltozatot. Viszont felvette annak a lehetőségét is, hogy szinonimaként a szintén szerbeket jelölő, a XV. század elejéről adatolható *szerém*-mel (1405 k.: *zerem* 'szerb', SchlSj.) is számolni

---

* A tanulmány megjelenését a Bolyai Kutatói Ösztöndíj támogatta.

lehet, bár e nevet végső soron szűkebb jelentéstartalmúnak, csak a szerémségi Száva mentén élő szerbekre vonatkozóan s inkább csak alkalmi megnevezésnek mondja, amely a latin *Sirmium* ~ *Sermium* városnévből eredeztethető (1998: 73–4).

Figyelemre méltó, hogy a magyar és a korabeli német nyelven kívül a *rác* sehol nem volt használatban (vö. KMTLex. *szerb–magyar kapcsolatok*), minden egyéb nyelv a népcsoport belső nevéből (*Sřb*) kiindulva nevezte meg a szerbeket, s később a mi nyelvünkben is a *szerb* váltotta fel a korábbi *rác* elnevezést. A lexéma főnévi ’déli szláv nyelvet beszélő, főleg Szerbiában lakó, illetőleg onnan származó személy’ jelentésére a TESz. egy 1405-ös *Szirb falva* helynevet idéz MELICHTól (1925–1929: 167), ám ezt az adatot MELICH maga is kérdőjellel tekinti *Szerb-* előtagúnak, hiszen a máramarosi *Szerfalva* település tulajdonképpeni névadata. A *szerb* első közsői előfordulását pedig etimológiai szótárunk csak 1783-ból adatozza *Serbek* formában. A népnév eredete ugyanarra a fentebb már említett délszláv *Sřb* törzsnévre vezethető vissza, mint amelyből a népcsoport önelnevezése is származtatható. Településnév alkotóelemeként a rendelkezésemre álló névanyag szerint a kései ómagyar kor végén bukkant fel, egyedül a Hunyad vármegyei *Szerbfalva* ~ *Szerb* négy névadataként (1484: *Zerbfalva*, 1516, 1519: *Zerbfalwa*, 1518: *Zerb*).

A *rác* személynévi használatát az ÁSzent. 1228/1491-es dátummal adatozza (*Rach*), a *szerb* népnévhez köthető személynévi előfordulást ugyanakkor nem tud kimutatni, de nem találunk rá példát a TESz. és az EWUng. lapjain sem.

Családnévi használatban a *rác* népnév első adatát a családnévszótár 1401-ből idézi (Mathias *Rach*, CsnSz.), s a XIV–XVII. századból további mintegy másfél hasábnyi névadatot sorol fel. Ezzel szemben a *szerb* ebben a funkcióban legkorábban 1550-ből adatozható (Georgius *Szerb*, CsnSz.), s a fenti időintervallumból ezen kívül csupán 3 (!) név idézhető. Hasonló arányt tükröz az is, hogy napjainkban a tízmilliónyi magyar állampolgár közül 36 001 személy viseli a *Rác*z ~ *Rác* ~ *Rátz* ~ *Raátz* ~ *Ratz* ~ *Rac* és más változatokat (CsnE. 390), s csupán 108 a *Szerb* családnévet¹. A két név számaránya a nyelvtörténet során megőrződött, sőt mára inkább eltolódott a *Rác*z és alakváltozatai irányába.

A közsői előfordulást szótárainkban vizsgálva azt láthatjuk, hogy SZENCZI MOLNÁR ALBERT (1611), PÁPAI-PÁRIZ (1801) és KRESZNERICS (1831) a *rác* ’Thrax, Rascianus’ összefoglaló jelentését adja meg, a *szerb* viszont még nem szerepel egyikük munkájában sem. A CZUCZOR–FOGARASI-féle szótárban (1862–74) már mindkét közszó megjelenik, s szinonim használatukat, tulajdonképpen a külső és a belső elnevezés tényét is jelzi a mű a *rác*z címszó alatt: „Török, és ausztriai birodalomban lakó déli szláv népfaj, kik magukat szerbeknek nevezik.” A *szerb* „A szláv törzshöz tartozó népfaj neve a szerb fejedelemségben”. BALLAGI MÓR szótára (1873) a *rác* közszó jelentését ’szerb’-ként írja le, s a *szerb*-et önálló címszóként is felveszi ’a szláv törzshöz tartozó népfaj Magyar- és Törökországban’ szemantikai tartalmat társítva hozzá, ám itt már nem utal a szinonim használhatóságra. Az ÉrtSz. a *rác* kapcsán ugyancsak jelzi a szinonim szemantikai tartalmát a „Szerb, főleg Magyar-

¹ Dolgozatomnak a népnevek mai családnévekként való használatára vonatkozó azon adatait, amelyek nincsenek benne HAJDÚ MIHÁLY 2010-es enciklopédiájában (CsnE.), a szerző szíves közlése alapján adom meg, ez úton is köszönöm a segítségét.

országon élő, idevaló szerb” jelentésmegadásával, de megjegyzi, hogy e névalak használatának a második világháború előtt gyakran sovíniszta színezete volt. A *szerb* lexéma népnévi jelentéstartalmú használata egyértelmű: „főleg a Drina és a Morava folyók között lakó, déli szláv nyelvet beszélő nép”.

A két népnév településnevekben való adathatósága igen csekélynek mondható, ám a felbukkanásuk ideje közötti nem túl nagy különbség alapján feltételezhetjük, hogy a két etnonima az ómagyar korban egy ideig szinonimaként működhetett, majd a *szerb* etnikumjelölő kizárólagossá vált. Az ok egyfelől a kérdéses etnikum önelnevezéséhez való „igazodás” lehet, más részről hozzájárulhatott e névváltáshoz az írásom előző részében már tárgyalt *oláh ~ román* névpárhoz hasonló jelenség is, ti. hogy a korábbi és kizárólag magyar nyelvi használatban lévő névforma, a *rác* kissé pejoratív használatúvá vált (vö. OSVÁTH 2003: 55).

2. Lengyel (*lengyen*) ~ *polyák*. – Anonymus munkájában a szlávoknak az Északi-Kárpátokon kívül lakó csoportjára a *Poloni* nevet használta, amelynek magyar nyelvi megfelelője a korban a *lengyen ~ lengyel*, illetve a *polyák* etnikumjelölő volt. Az e nevekkel jelölt népről a magyarságnak már a honfoglalás előtt tudomása lehetett, a levediai és az etelközi magyarok legalábbis hallhattak már róluk, s nevüket is ismerhették, hiszen a lengyelek egyik törzse a IX. században a Bug és a Dnyeszter felső folyásának vidékén élt (vö. BENKŐ 1998: 62, illetve KMTLex. *lengyelek*). A *lengyel* népnév végső forrása a szl. *lędo* ’műveletlen föld, mező’ szó, amelynek óorosz képzett *lędźanь* formája a kijevi szlávok közvetítésével került át a magyarba, s korai ómagyar kori alakja *lęźan* vagy *lęźen* lehetett (vö. BENKŐ 1998: 62–3; KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 26; TESz.). A lexéma korai átvételét a szláv nazális magánhangzó (*ę*) helyén a magyarban megjelenő magánhangzó + nazális mássalhangzó kapcsolat (*e + n*) megfelelése mutatja, s ez egyúttal az etnikum korai ismertségét is jelzi. Az írásosságban megjelenő első közzéi alakját a TESz. és a Gl. egyaránt 1395 k.-ról, a Besztercei Szójegyzékből idézi „polonus: *lengel*” alakban.

Összegyűjtött névanyagunkban 15 korabeli település adatai tartalmazzák a *lengyen ~ lengyel* lexémát, s ezek alapján jól látható, hogy a két névformát a korai ómagyar korban a nagyjából kiegyenlített számbeli előfordulás jellemzi, a kései ómagyar korban viszont döntő többségbe kerül a *lengyel* alak. A legkorábbi településnévi adat (a XI–XII. század hamis okleveleinek adatait figyelmen kívül hagyva) a Heves megyei Lengyend 1216[σ : 1217]/1230-as datálással felbukkanó *Lengend* névalakja. Földrajzi tekintetben az ország egymás közelében lévő északi, északkeleti megyéi tűnnek ki (Abaúj, Heves, Hont, Sáros, Szabolcs, Ung), de e területen belül sehol nem látszik nagyobb tömbösödés. A népnév etimológiája és korai helynévkincsünk is azt mutatja, hogy az etnonima eredetibb magyar alakja a *lengyen* volt, amely hasonulással vagy elhasonulással vált *lengyel*-lé. BENKŐ ezeket a formákat „elégé magyar sajtáság”-nak mondja, mert bár a bizánci görög, az arab és az ószerb megőrizte ezt az alakot, más nyelvek azonban általában a lengyelek önelnevezését, a *Polak*-ot ’lengyel ember’ használták a népcsoport megjelölésére (1998: 62). Ennek eredete a le. *pole* ’szántóföld, mező’ főnévben keresendő, ennek *-ak* képzős származéka. A kései ómagyar korban a magyar nyelvbe is bekerül talán

közvetlenül a lengyelből (BENKŐ 1998: 63), vagy esetleg szlovák közvetítéssel (KNEI ZSA 1955: 433; TESZ.). A TESZ. első előfordulásaként 1408-ból a Johannes dictus *Polak* személynevet idézi, első közzői megjelenését 1595-ből adatozza *polak* formában. Korszakunkban egyetlen Sáros vármegyei település elnevezésében találhatjuk meg *Polyak* alakban, legkorábban 1415-ből. Nem hagyhatom figyelmen kívül, hogy vizsgált névkorpuszom 4 településének elnevezésében a *pol(y)án(y)* lexéma is megtalálható (első adataik: 1325: *Polanfolua* [Polány ~ Polányfalva, Gömör vm.], 1329: *Polan* [Polány, Szepes vm.], 1291: *Polanteluk* [Polyán ~ Polyántelek, Torda-Aranyos vm.], 1265: *Pulan*, 1329>1381/1381: *Polyan* [Polány, Vas vm.]). Ez a névalkotó KISS LAJOS állásfoglalása szerint személynévi eredetű (FNESZ. *Sorokpolány*, *Polány*), forrása pedig a lengyelek önelnevezése lehetett. Tüzetesebb vizsgálat alá azonban azért nem vontam, mert ismereteim szerint a magyar nyelv ezt a lexémát etnonimaként nemigen használhatta. Személynévrendszerünkbe viszont bekerült, az ÁSzt. a *Polan*, *Polen*, *Polian*, *Palan*, *Pulan* címszó alatt közli adatait (1138/1329: *Polan*, 1288: *Polyan*, 1219/1550: *Palanum*, 1243: *Pulan*).

Az ómagyar kor magyarsága nagyon hamar személynévi használatba vette mind a *lengyel* (*lengyen*), mind pedig a *polyák* népvét: a *Lengen* (+1086, 1138/1329, ÁSzt.), a *Lengel* (1262/1413, ÁSzt.) és a *Polak* (1271, ÁSzt.) már az Árpád-korban adatozható ilyen szerepben.

Családnévként a *lengyel* lexéma legkorábbi adata 1322 u.-i dátummal bukkan fel az írásosságban (*Lengel* [János], CsnSz.), s további adatait a családnévszótár másfél hasábján olvashatjuk. A *polyák* ebben a funkcióban az CsnSz. szerint először 1409-ből adatozható (Paulus *Polyak*), s a későbbi nevek száma harmada az előzőekben mondottaknak. Napjainkra ez az arány mit sem változott, hiszen 14 232 ember viseli a *Lengyel* nevet és változatait (CsnE. 300), s 5 887 személy családnéve *Polyák* ~ *Pollák* ~ *Polák* ~ *Poljak* ~ *Polják* ~ *Polak* ~ *Pollak* ~ *Polyak* ~ *Polyák* (CsnE. 382).

A vizsgált korai szótárak közül a SZENCZI MOLNÁRÉBAN (1611), a PÁPAI-PÁRIZÉBAN (1801) és a KRESZNERICSÉBEN (1831) *pol(y)ák* szócikk nem szerepel, a *lengyel* viszont a mai 'Polonus' népnévi jelentéssel olvasható bennük. A két népnév közzői előfordulását vizsgálva a CZUCZOR–FOGARASI szótárban (1862–74) már mindkét népnév címszavát megtaláljuk. A *lengyel* etnonima kapcsán utalást olvashatunk e népcsoport szintén önálló címszóként szereplő belső nevére, a *pol(y)ák*-ra is: „Azon nemzetnek neve, mely magát saját nyelvén *polyák* v. *polják*-nak nevezi”. A *polyák* tehát: „Lengyel nyelven *polak*, *polany* [...] A magyarban általán lengyelt jelent”. BALLAGI MÓR szótárában (1873) megtalálhatjuk a *polák* címszót, s a lexéma főnévi jelentése 'polyák'-ként van megadva, s figyelemre méltó, hogy a *polyák* ugyancsak megtalálható a műben, ennek pedig a 'lengyel' szemantikai tartalmát közli. Mindebből a *polák* ~ *lengyel* korabeli szinonim használat is kiviláglik. Az ÉrtSz. a *lengyel*-t 'tömegében Közép-Európa északi részén, Lengyelországban élő, nyugati szláv nyelvet beszélő nép' jelentéssel adja meg, míg a *polyák* szócikknél nemes egyszerűséggel annyit olvashatunk az alapjelentésnél, hogy 'lengyel'. Úgy tűnik, ez a mai köznyelvi használatot szem előtt tartó szótárunk még árnyalatnyi különbséget sem lát a két lexéma szemantikai tartalma között, nem is beszélve esetleges (a korábban már tárgyalt több etnonima használata esetén tapasztalt) negatív mellékjelentésről. A *lengyel* és a *polyák* névformák egy ideig szinonimaként, bár-

miféle szemantikai különbség nélkül voltak használatban, később azonban a leginkább a magyar nyelvben használt népelnevezés, a *lengyel* marad máig az etnikum jelölője, míg a *polyák* (a népcsoport önelnevezése) sorsa a „hivatalos” magyar nyelvhasználatból való kiszorulás lett. Ennek ugyancsak nyelven kívüli kiváltó oka volt, hiszen az 1848/49-es események során egy negatív mellékjelentés, ti. a ’császárhű (katona)’ kapcsolódott a népnévhez (vö. TESz.), s ettől kezdve gúnyos, pejoratív jelentése lett.

3. Marót ~ maróc ~ morva. – A Gesta Hungarorumban és a magyarországi latinságban használatos, a cseh-morva területeken élő népeket jelölő népnév a *Boemi* volt, amelynek magyar nyelvi megfelelője a *cseh* és a *marót* lexéma volt. Mivel a cseh népcsoport megnevezése a magyarban a kezdetektől fogva változatlanul látszik, jelen szempontunknak megfelelően most csupán a *marót* etnikumjelölő vizsgálatát kell elvégeznünk. Eredetét a morva népcsoport belső nevében, a Morava folyónévből származó *moravec*-ben, illetve ennek többes számú *moravci* ’morvák’ alakjában kell keresnünk, a magyarba is onnan került át. Elnevezésük eredetileg tehát földrajzi elhelyezkedésükre, életterükekre utalt (vö. KMTLex. *morvák*). Köznévként e lexémát nem tudjuk adatolni, sem a TESz., sem az EWUng. nem foglalkozik eredetével, de hely- és személynévi adatolása igazolja ómagyar kori közszóként való funkcionálását is.

A magyar nyelvbe történt korai átvételét a szó végén álló *c* helyére hanghelyettesítéssel került *t* bizonyítja (ugyanaz a jelenség figyelhető meg egy másik népnév, a *német* < *němьcь < ósszl. *němьcь esetében is, vö. TESz. *német*, illetve KNIEZSA 1955: 355 *német*). Településnévben a *marót* legkorábbi előfordulása egy 1135/+1262/1566-os oklevélből *Morout* alakban adatolható, s e település bizonytalanul Hont vm.-be lokalizálható. A *maróc* forma ugyanezen település nevei között bukkan fel egy hamis oklevélben +1285>1366/1369-es datálással *Marouch*-ként. Az első eredeti oklevélbeli alakot a Vas megyei *Maróc* település adatai közül idézhetjük *Marouch* alakban 1291-ből. Ez utóbbi alakkal kapcsolatban BENKŐ felhívja a figyelmet a *c* és a *t* betűk korabeli írásképbeli hasonlóságára, a téveszthetőség lehetőségére (1998: 71; vö. MELICH 1925–1929: 228). A rendelkezésemre álló településnévi alakokban 10%-nyi a *maróc* előfordulása, de a *tz* vagy *cz* betűkapcsolattal a végükön szereplő névalakok miatt (1328: *Morouth*, 1371: *Marouthfalua*, 1408: *Moroczfalua* [Marót ~ Marótfalva, Baranya vm.]; 1291: *Marouch*, 1437: *Maracz* [Maróc, Vas vm.]; 1426: *Maroch*, 1449: *Marotz*, 1454: *Marocz* [Maróc, Zala vm.]) úgy vélem, nem lehet szó pusztán tévesztésről. Ezek a betűkapcsolatok ugyanis egyértelműen a *c* hang jelei. Úgy gondolom, ez a helyesírási kép arra is utalhat, hogy nyelvünkben a szl. *moravьcь* kettős átvételéről beszélhetünk: a hanghelyettesítés által jelölt korai, XI. század előtti átvétel a *morafьt* > *marót* alakot, míg az ez utáni átvétel a *morafьcь* > *maróc* formát eredményezte, amelyeket a magyar nyelv alakváltozatokként kezelve használt. A fent említett Vas megyei *Maróc* mellett (*tz*, *th* névvégű névformájára a korból nincs adatom) még egy Zala megyei település (1426: *Maroch*, *Maroth*, *Moroch*) neve maradt fenn ebben a formában (bár adatai között *tz* ~ *cz* és *th* ~ *ch* névvégű alakok egyaránt előfordulnak).

E népcsoport ómagyar kori megnevezéseként a *morva* lexémát is alkalmazták, amely névanyagunkban *Morowa* formában egy 1113/1249/1410-es oklevélben olvasható első alkalommal, talán a későbbi Bars megyei Aranyosmarótra vonatkozóan. A lexéma eredetét általában Morvaország nevéből a Morva folyóra utaló első névrész elvonásával magyarázták (TESz.; EWUng.; KNEZSA 1955: 892). BENKŐ azonban egy magyar népelnevezési szokásra hivatkozik, amely szerint területnév szokásosan válhat az ott élő etnikum nevévé. Erre alapozva nem támogatja az etimológia fenti elvonással történő magyarázatát (1998: 71). A korban tehát a *marót* (*maróc*) ~ *morva* szinonimák, közöttük semmilyen jelentéskülönbség nem tapasztalható. Ezt a fentebb már említett Bars megyei Marót, a későbbi Aranyosmarót névváltozatai bizonyíthatják: legkorábbi névalakja tehát 1113/1249/1410-ből *Morowa*, [1279–90]-ből *Morouth* formában adatható, míg 1359-ben *Maroch* alakban került az oklevélbe.

A *marót* (*maróc*) ~ *morva* lexéma a Magyarország területén elsősorban fekvő 19 település több mint 270 névadatában fedezhető fel. Ezek között a leggyakrabban, 232 névadatban a *marót* bukkan fel. Gyakoriság tekintetében ezt követi a *maróc*, amely 29 elnevezésben van jelen, illetve a *morva* 15 névadatban található meg.

Személynévrendszerünkbe az ÁSzent. szerint a *marót* és a *maróc* egyaránt bekerült: a *Marót* 1138/1329-ből (*Maraut*), a *Maróc* 1270-ből (*Maroch*) adatható. A *morvá*-ból származó személynévi adatot viszont nem ismerünk az Árpád-korból.

KÁZMÉR munkájában a legkorábbi előfordulású *Marót* családnevet 1298-ból (fabiano *Morouth*, CsnSz.) adatható, ezen kívül még három nevet idéz, de ezeket nem tartja népnévre visszavezethetőnek, hanem apanévi vagy abból alakult helynévi eredetűnek mondja. *Maróc* címszót a szótárban nem találhatunk, s hasonló alakú névforma a *Marót* alatt sem jelenik meg. A *morva* ebben a funkcióban előforduló első adatát kérdőjellel veszi fel az CsnSz. 1330-ból adatható (Andream *Morua*), biztosan ide tartozónak csak egy 1720-as névalakot gondol (Andreas *Morva*), s rajtuk kívül még egyetlen nevet tud itt felsorolni. A csekély névelőfordulás a mai családnévanyagban is regisztrálható, hiszen mindössze 137 magyar állampolgár családnéve a *Marót* ~ *Maróth* ~ *Marot* ~ *Maroth*. Mai családnévrendszerünkben a *Morva* 287 személy nevéként van jelen.

A névváltozatok közül csupán a *morva* szerepel SZENCZI MOLNÁR ALBERTnél (1611) és PÁPAI-PÁRIZnál (1801), de itt nem mint népnév, hanem mint ország-elnevezés bukkan fel 'Moravia' jelentéssel. Szintén csak a *morva* szócikket találjuk meg KRESZNERICSnél (1831) 'Moravus' népnévi jelentéssel, s ugyancsak pusztán ezt a lexémát tartalmazza 'Morvaországban született, oda való személy' szemantikai tartalommal BALLAGI MÓR szótára (1873), illetve a CZUCZOR–FOGARASI-féle munka (1862–74) is „Morvaországnak honosult lakosa” jelentést ad meg. Az ÉrtSz. is kizárólag a *morva* lexémát veszi fel anyagába 'a hajdani Morvaországban élő, a cseh nyelvnek egy tájszólását beszélő szláv népcsoport' mai jelentést mutatva ki, s még csak utalást sem találunk e nép történelmi *marót* ~ *maróc* névformájára. Mindezek világosan jelzik, hogy ez utóbbi két alak a magyar nyelv közszavainak sorából eltűnt, s a szinonimák közül az etnikum magyar elnevezése maradt meg a nyelvhasználatunkban.

4. *Tót ~ szlovák*. – Anonymus munkájában egyértelműen elkülönítette a hazai szlávtságot, amelyet a *Sclavi* megnevezéssel jelölt, illetve a Pannónián kívüli, vagy csupán később betelepült szlávokat, akiket viszont mindig a saját nevükön említett (vö. BENKŐ 1998: 67; MAKKAI 1987: 251). A *Gesta Hungarorum* által alkalmazott *Sclavi* elnevezés korabeli magyar megfelelője a *tót* volt.

Ez a népnév a magyarban jövevényszó, amelynek közvetlen átadója nem világos. Esetleg germán, feltehetően gepida eredetű, mindenesetre azonos etimonú a német *deutsch* 'német' és a latin *Teutoni* 'egy germán nép' lexémákkal. KISS LAJOS véleménye szerint mielőtt a honfoglaló magyarság nyelvében meghonosodott a gepidákra, illetve a velük a Kárpát-medencében együtt élő szláv népcsoportokra vonatkozott, amit a 'nép' jelentése alapozhatott meg (1996: 447). Az EWUng. pedig felveti, hogy átadó nyelvként esetleg az ófelnémet jöhet szóba.

Legújabban ZOLTÁN ANDRÁS foglalkozott ezzel a kérdéssel, és az átadó nyelv kereséskor a fentiekkel szemben az *au* diftongust tartalmazó balti adatokból indult ki: óporosz *tauto* 'ország', litván *tautà* 'nép', lett *tàuta* 'nép' (2005: 31–2), s hozzátette, hogy „a Kelet-európai-síkságon a baltiak ősei a honfoglalás előtti időkben útjába is eshettek a magyarok elődeinek. A baltiak és a szlávok viszonylag későn (Kr. u. V–VI. sz.) különültek el egymástól, tehát nem róhatjuk meg nagyon az ősmagyarokat azért, mert a baltiaiktól átvett és kezdetben nyilván rájuk vonatkoztatott szóval a hozzájuk nyelvileg, földrajzilag, néprajzilag közel álló szlávokat is jelölni kezdték” (ZOLTÁN 2007: 220).

A magyarság az elnevezést – általános jelentését leszűkítve – azokra a szláv csoportokra alkalmazva vette át és használta, amelyek nem rendelkeztek önálló államisággal, s önmagukat az összefoglaló *slověne* 'szláv' névvel illették (vö. TESz.). BENKŐ azonban megjegyzi, hogy ez utóbbi névvel nem csupán a hazai szlávok nevezték meg magukat, holott a *tót* – Anonymus alapján – csupán rájuk vonatkozott (BENKŐ i. h.): a hazai vagy annak tartott szlávokat jelentette, de bizonyosan nem jelölhette a lengyeleket, a keleti szlávokat és a bolgár-szlávokat, vonatkozhatott viszont például a szlovén (vend), kaj-horvát, szlovák népcsoportra (KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 24; vö. MAKKAI 1987: 253; KMTLex. *tótok*). Ezen kívül KRISTÓ szerint a szerbeket is gyakorta illették a szláv megjelöléssel (2003: 114), bár ez ellentmondana annak a racionális állításnak és általános tapasztalatnak, hogy a korabeli magyar nyelvben önálló névvel rendelkező népcsoportokra ezt az elnevezést nem alkalmazták. A *tót* tehát összefoglaló jelentésű volt, ami talán azzal magyarázható, hogy a magyarság felismerte a fent említett szláv népeket összekötő, együvé tartozásra utaló sajátosságokat, mint például a közös földrajzi elhelyezkedést, az életmódbeli, társadalmi, szokásbeli stb. sajátosságokat. Ugyanakkor ennek az ellenkezője is elképzelhető, hogy tudniillik a magyarság végigélte a szlávtság kialakulásának, majd differenciálódásának folyamatát, amíg a velük együtt élő szlávok közül csak a szlovákok nevezték magukat a **slověn-* tövel. Bizonyára ennek is szerepe lehet abban, hogy adataim szerint az ómagyar kori települések között igen nagy számban, az ország egész területén találunk ezzel a népnévvel alakult elnevezést, hiszen több mint 160 település nevében, több mint 840 adatban van jelen. Számuk a XIII. század második felétől kezd emelkedni (nyilvánvalóan a tatárjárás pusztításának eredményeképpen történő betelepülés következtében), de ugrásszerű

növekedést a XIV. század elejétől regisztrálhatunk, amikor több kisebb szláv csoport áramlott Magyarország belső területeire. Annak ellenére azonban, hogy a *tót* elvileg számos szláv nép jelölése lehetett, mégsem kell véglegesen lemondanunk annak kiderítéséről, hogy egy adott településnévi megjelenésében melyik önálló szláv népességet takarta, hiszen ezt történeti-földrajzi vizsgálatokkal többnyire meg lehet állapítani. KRISTÓ GYULA szerint ha a történeti források ténylegesen megnevezik az egyes szláv etnikumokat, akkor északon cseheket, lengyeleket és ruténokat, délen pedig bolgárokat és szerbeket említenek. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy ekkoriban „a konkrét népelnevezések azon országok etnikumára utalnak, ahonnan a szláv népesség kiindult” (2003: 118).

A lexéma magyar nyelvbe történt átkerülésének körülményei teljesen homályosak (l. fentebb); az átvétel időpontját BENKŐ legkésőbb a honfoglalás korára vagy közvetlenül az azt megelőző időre teszi (1998: 69). Első közszoói előfordulása 1405 körülről ismert a Schlägli Szójegyzékből „Sclauus: *thot*” alakban (TESz.). Más nyelv ezt az etnikumjelölőt nem használta, s ha a lexéma szemantikai változását vizsgáljuk, a későbbiekben további jelentésszűkülést figyelhetünk meg: a *szlovák* népnév szinonimájává lett, bár ez a névforma a korábban tárgyalt *oláh* és *rác* névalakokhoz hasonlóan inkább gúnyos, pejoratív használatúvá vált. Éppen ezért „A hazai szerbek, szlovákok és románok kérésére a magyarországi hivatalos nyelvhasználatban az önelnevezésük váltotta fel a sértőnek minősített *rác*, *tót* és *oláh* szavakat a 19. század második felében” (OSVÁTH 2003: 56). Ugyanakkor nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a régi magyar köznyelvben, sőt a közjogi használatban is jelen lévő *Tótország* elnevezés eredetileg Szlavóniát, azaz a Dráva és a Száva közti, illetve a Zágráb vidékétől keletre, a Szerémségtől nyugatra fekvő területet jelölte (vö. KMTLex. *Szlavónia*). A KÓSA–FILEP-féle munka felhívja a figyelmet arra, hogy az ezen a területen élő, magukat a XVII. századig *slovene*-knek nevező horvátság magyar neve szintén a *tót* volt (1975: 181), s ugyancsak *tót*-oknak hívták a török hódoltság után, a XVIII. század elejétől a Felvidékről az alföldre érkező népességet is.

A TESz. a *szlovák* közszőnnek a mai ’nyugati szláv nyelvet beszélő, főként Szlovákiában élő nép tagja’ szemantikai tartalmú első előfordulását 1828-ból adja meg *Slowák* formában, s szélesebb körben való elterjedéséről csak a II. világháború után beszélhetünk (vö. KMTLex. *szlovákok*). Ezzel a nyelvünkben történt kései megjelenéssel magyarázhatjuk, hogy a *szlovák* népnév az ómagyar kori helynévalkotásban nem vett részt, és hogy a mai helynévanyagban sem jelenik meg településnév-alkotó elemként.

A *tót* népnév egyelemű személynévi használata nem látszik jellemzőnek; BENKŐ az 1138/1329-ből említhető *Totti*, illetve az 1202–1203/1500-ból való *Totu* névalakot egyaránt bizonytalanul ide vonhatónak tartja (1998: 68). Erre a funkciójára első biztos adatunknak az 1287-es Michaelis filii *Thot* látszik (ÁSznt.), mert FEHÉRTÓI ugyan két korábbi adatot is közöl, ám azok településnévi mivolta egyértelmű. A *szlovák* pedig személynévvé egyáltalán nem vált.

A családnevek sorában a *tót* lexéma legkorábbi előfordulását 1320-ban láthatjuk (Nicolaus *Touth*, CsnSz.), s további előfordulásait a családnévszótár négy hasábján keresztül olvashatjuk. A *szlovák* az CsnSz. szerint ebben a funkcióban sem adatolható.

Napjainkban a *tót* népnévből lett családneveket viselők száma az etnonimára visszavezethető családnévvvel rendelkezők között messze a legnagyobb: 222 228 magyar viseli a *Tóth ~ Toth ~ Tót ~ Tot*, illetve ezek változatait családnévként (CsnE. 477). A *Szlovák ~ Szlovak* mindössze 779 magyar állampolgár családnéve, s bár nem a magyar *szlovák* etnonimából származik, de szlovák etnikumra utal a *Szlovenszki*, a *Szlovacssek* és a *Szlovacsik* családnév is. Hogy a *szlovák* sem korai egyelemű személynévként, sem korai családnévként nem lesz alapjává, annak nyilvánvalóan a közszó kései kialakulása lehet magyarázata. Ez azonban – ahogyan a mai névanyag is jelzi – a családnevek rétegében való későbbi megjelenését nem befolyásolta, bár nem túl nagy számban van jelen napjainkban sem.

A két lexéma szótárainkban való megjelenését vizsgálva azt láthatjuk, hogy a XVII–XIX. századi művekben a *szlovák* címszót – a fentebb mondottak alapján természetesen – hiába is keressük. SZENCZI MOLNÁR (1611), PÁPAI-PÁRIZ (1801) és KRESZNERICS művében (1831) is csupán a *tót* etnonima szerepel, amelynek a korabeli nyelvhasználat szerinti összefoglaló 'Sclavus, Dalmata, Illirycus' jelentését olvashatjuk. A CZUCZOR–FOGARASI-féle munka (1862–74) a *tót* jelentésében a magyarországi lakhelyet emeli ki, illetve utal az etnikum önelnevezésére, azaz a *szlovák*-kal való szinonimikus használatra: „magát saját nyelvén *szlovák*-nak nevezi, s nyelve kivált a nyugati megyékben legközelebb áll a cseh és morva szójárashoz”, míg önálló *szlovák* szócikket itt nem találhatunk. BALLAGI MÓR szerint (1873) a *tót* 'személy azon szláv fajú népből, mely Magyarország felső részén lakik'. E meghatározás után azonban számos olyan szólást idéz, amely az etnonima gúnyos értelmű, pejoratív használatát mutatja. Illusztrációként néhány példa: *Rászorul, mint tót a huygos körtére*. („akkor használják, midőn vmely előbb megvetett tárgyra visszafanyalodik”). *Tót nem ember, hanem tót. A tót is megpihent, mikor a fáról leesett. Mindenéből kifosztották, mint tót az emberségből. Tót asszonynak tót a lánya*. Az ÉrtSz. a mai nyelvhasználatnak megfelelően értelmezi, közszóként adja meg a *szlovák* jelentését 'tömegében Csehszlovákia keleti részén élő, nyugati szláv nyelvet beszélő nép' (természetesen napjainkban ez már Szlovákia, de a jelentésen ez semmit nem változtat), a *tót* esetében viszont a sovinizta mellékjelentést emeli ki a II. világháború előtti idők nyelvhasználatából.

Az említett sovinizta vagy pejoratív jelentésárnyalat ellenére – ahogyan fentebb is láttuk – családnévként igen gyakori előfordulása, „ilyenkor semmi sértőt nem érzünk bennük, sőt Örkény István *Tóték* című darabjában egyikük a tipikus magyar család szimbólumaként szerepel. A hazai szlovákok magyarul beszélve a *tót* önelnevezést használják, szlováku pedig a *slovak* (t. sz. *slovaci*) szót... Mindez azt bizonyítja, hogy a *tót* népnév a nyelvünkben talán mégsem olyannyira pejoratív jelentésű, mint a számos negatív értelmű szólás és közmondás alapján gondolnánk.” (OSVÁTH 2003: 56).

5. Orosz, rutén, ruszin, rusznyák. – Az *orosz* etnonima a korokban ugyan nem összefoglaló jelentésű, hanem konkrét népcsoportot jelölt, ám egészen más etnikum állt mögötte, mint a mai magyar nyelvben. A honfoglaláskor a Kárpát-medencébe érkező magyarok jelentős szláv népességgel találták szemben magukat, s számuk a későbbi betelepítések révén is gyarapodott. A szláv csoporton

belül az egyik etnikumot a magyar nyelv az *orosz* névvel jelölte. Beköltözésüket a XI–XII. századra teszik, de oroszok csatlakozása a magyar népességhez feltehető már a honfoglalás előtti időszakban vagy a X. század végén is (GYÖRFFY 1990: 61).

Az *orosz* népnév a magyar nyelv honfoglalás előtti török jövevényszavainak egyike (vö. oszm., türkm. *urus*, tat. *urıs* 'orosz ember'). A török nyelvekbe a szláv *rus* 'északi germán, skandináv' → 'orosz' átvételével került, végső forrása pedig a finn nyelven keresztül az északi germán (TESz.). A magyar nyelvbe kerülése kapcsán LIGETI LAJOS kazár nyelvi közvetítésre gondol (1986: 270), az átvétel ideje azonban bizonytalan, talán a IX. századra tehető. A népnév korai magyar alakja *urus* lehetett, az *orosz* korabeli jelentése azonban különbözik a mai 'nagyorosz'-tól (TESz.). Magyarország területére az ukrán nyelvjárású későbbi ruszinok, más néven rutének vagy rusznyákok tömeges betelepülése 1320 táján indulhatott meg, s e népcsoportot, illetve minden magát a *rus*-től képzett népnévvel megnevező keleti szláv népességet jelölte a magyarság az *orosz* etnonimával.

Ez a népnév jelentős számú, több mint 50 település ómagyar kori nevében található meg, s több mint 370 névadat tartalmazza. Az általam összeállított korpuszban az *orosz* lexéma legkorábban egy 1208/1359-es datálású oklevélben olvasható a Moson vármegyebeli *Oroszvár* (*Wruswar*) nevében. Előfordulása tehát korán, már a XIII. század elején megfigyelhető, de településnév-adásunkban jelentősebb szerepet a XIV. században töltött be. Ez az az időszak, amikor megközelítőleg annyi település nevének létrehozásában kapott szerepet, mint az ezt megelőző XIII. és az ezt követő XV. században összesen. A nevek tömbösödése az ország keleti–északkeleti részén figyelhető meg: Bereg, Bihar, Szabolcs, Ung, Zemplén megyékben emelkedik ki az *orosz* népnevet tartalmazó településnevek száma, de lényegében az ország egész területén előfordulnak településnév-alkotó lexémaként.

Személynévként nyelvünk szintén igen korán használatba vette. Az ÁSzt. az *Uruz*, *Oruz*, *Huroz* címszó alatt közli adatait, amelyek között elsőként egy +1092/+1274-es datálású hamis oklevelet idéz (*Huroz*). Az első eredeti oklevélbeli megjelenése 1214/1550-ből származik (*Wruz*). Családnévként első megjelenése 1332-ből adathozható (*Oroz*, CsnSz.), de ezután számos előfordulása regisztrálható. Ma a magyar állampolgárok közül 16 259 viseli az *Orosz* családnévet és változatait (CsnE. 356), amely a népnévi alapú családnevek között jelentősebb gyakoriságúnak számít.

A TESz. az *orosz* közszoí előfordulását a ma használatos 'orosz ember' szemantikai tartalommal mutatja ki rögtön az általa idézett első adatnál (1130–40/XII–XIII. sz.: *Uruzdi*), ez az eljárás azonban vitatható. Ahogyan fentebb már szóltam is róla, a lexémát a korai ómagyar korban még a rutén etnikum megnevezésére használták, így az etimológiai szótárnak ez a XII. század elejéről idézett adata túl korai az itt megadott jelentéshez. Eredeti (korai) jelentése 'rutén ember' kellett, hogy legyen.

Régi szótáraink közül az *orosz* jelentését SZENCZI MOLNÁR ALBERT (1611) és KRESZNERICS (1831) is az ómagyar korban is szokásos 'Ruthenus'-ként adja meg. Figyelemre méltó azonban, hogy a PÁPAI-PÁRIZ munka (1801) emellett még a 'Russus, Moscus' szemantikai tartalmat is jelzi, s ez már a későbbi magyar nyelvhasználatnak megfelelő alkalmazást mutat. A CZUCZOR-FOGARASI-féle mű (1862–74) tágabb értelemben az orosz birodalom lakosaként, szűkebb értelemben Európa leg-

inkább északkeleti részén élő szláv eredetű és nyelvű népeként adja meg, s megemlíti, hogy „Ide tartoznak azon oroszok Lengyelhonban, Magyarorszában stb. kik népies nyelven: *ruthenok*, *ruszinok*, *rusznyákok*”. Ebben a munkában az utóbb említett lexémák közül csak a *rusznyák* szerepel még magyarországi és gácsországbeli (azaz halicsi) oroszok népnéveként értelmezve. Külön figyelmet érdemel itt BALLAGI MÓR szótárának (1873) ’az orosz birodalom polgára, akármilyen nemzetiségű legyen is’ jelentésleírása, illetve sokkal inkább az, hogy BALLAGI korának népelnevezési és névhasználati „technikája” is felvillan itt. Gazdagnak látszik a lexéma alkalmazása, hiszen első jelentésben ’az orosz birodalom polgára, akármilyen nemzetiségű legyen is’, másodikként ’a szlávok azon fajából való személy, amely másképp muszkának is neveztetik’, majd ’magyarországi lakos, akinek vallási elvei, szertartásai az északi szlávokéival egyeznek’. Ez utóbbi megfogalmazás arra hívja fel a figyelmet, hogy a korabeli népnevek által jelölt népcsoportot nem a mai fogalmaink szerint kell értelmezni. Ugyanakkor DÓHOVICS BAZIL 1835-ből származó kézírata arról tanúskodik, hogy az orosz nevet a XIX. században többértelműsége miatt igyekeztek pontosító előtaggal ellátni, így pl. a *magyar-orosz* ’ruszin’, a *muszka-orosz* ’nagyorosz’ jelentéssel szerepel a munkában.

A mai magyar nyelvhasználatbeli szemantikai tartalma ’bármely nemzetiségű szovjet/orosz alattvaló/állampolgár’, emellett azonban az ÉrtSz. a régiesnek mondott összefoglaló jelentésű használatára is utal, amely szerint a hajdani cári Oroszország területén élő népek (a tulajdonképpeni oroszok, a fehéroroszkok és az ukránok) együttes jelölője is volt.

A *rutén*, vagy más néven *ruszin* népesség magát a kezdetektől a *rusz* névvel nevezte meg. Talán ez jelenhetett meg a következő településnevekben: 1470, 1482, 1506, 1510: *Rws*, 1520–21: Oroz al. nom. *Rws* – Oroz ~ Oroszfalu ~ Oroszfalva, Hunyad vm.; 1424: *Ruz* – Rüs, Szeben vm.; é. n.: *Rus* – Rusz, Szilágy vm. Szintén ennek lehet személynévi megjelenése az ÁSznt. által *Rus* címszó alatt közölt, a XIII. század közepéről (1255/1277) idézett *Rus* névalak. Családnévi előfordulására azonban nincs példa.

A *rutén*, a *rusznyák* és a *ruszin* szinonim jelentésű lexémák a magyar nyelvben jóval később jelentek meg. A TESz. az előbbi latin eredetűnek (k., h. lat. *Ruteni*, *Rutheni* ’a régi Oroszország lakói’), az *us* végű alak névvégének elhagyásával magyarított, esetleg német közvetítésű szónak mondja (vö. ném. *Ruthene* ’Galícia, Kárpátalja és Bukovina lakója’), s 1760-ból adatozza *Rutenusok* alakban ’a cári Oroszország lakója; Galíciában, Kárpátalján és Bukovinában élő ukrán személy’ jelentéssel. A ’kárpátukrán’ jelentéssel csak a XIX. század első harmada táján tűnik fel az írásosságban (1839: *ruthenokról*, TESz.), s az ÉrtSz. lapjain ez az etnonima már ’régies’ minősítéssel szerepel.

A *rusznyák* az írott forrásokban elsőként 1742-ben jelenik meg *Rusnyákok* alakban, s a *rutén* népnévvel való szinonim szemantikai viszonyát a TESz. a két közszó szó szerint megegyező jelentésmegadásával hangsúlyozza: ’a cári Oroszország lakója; Galíciában, Kárpátalján és Bukovinában élő ukrán; *Ruthene*’. 1838-ból pedig az etnonima ’kárpátukrán’ jelentését regisztrálja. A szó a magyarban szlovák, esetleg ukrán eredetű, vö. szlk. *Rusniak* ’ukrán ember [gúnynévként]’; ukr. *русніак* ’Galíciában, Kárpátalján és Bukovinában élő ukrán’.

Rögtön a 'kárpátukrán' jelentéssel jelenik meg a magyar nyelvben a *ruszin* lexéma, amely ukrán eredetű (vö. ukr. *рýцiн*, 'Galícia, Kárpátalja és Bukovina ukrán nemzetiségű lakosa'; le. *Rusin* 'ua.', TESz.). Első adatát 1839-ből *rusiniusok* formában olvashatjuk a végén latinosítással, és etimológiai szótárunk megjegyzi, hogy az elnevezés elavulóban van. BALLAGI szótára (1873) a 'Magyarországban vagy Galiciában lakó oroszok közül való személy' jelentésben való használatát mutatja.

A *rusznyák* és a *ruszin* név végső forrása megegyezik a magyar *orosz* népnév végső forrásával (TESz.). A *rusznyák* elnevezésben a tőhöz kapcsolódva valószínűleg egy képzőbokr szerepel (-*bn*- melléknévképző + -*jak*- főnévképző), a *ruszin* pedig az indoeurópai 'egy' számnév tövével azonos szláv -*in-ъ* szingulatív képzőt tartalmazza.

FEHÉRTÓI munkájában több olyan címszót találhatunk (*Ruschin*, *Ruzen*; *Ruscinus*; *Ruthenus*; *Ruthen*), amelynek adatai a *ruszin* és a *rutén* lexémákhoz köthetők. A *Ruschin*, *Ruzen* első adata 1264-ből *Ruschin* alakban bukkan fel, a *Ruscinus* címszó alatt legkorábbi előfordulásként az 1237-ből származó *Ruscinum* alakot olvashatjuk. A *Ruthenus* elsőként az 1273-ból lejegyzett *Rutheni* névalakot idézi. A latinos végződés már hiányzik a *Ruthen* címszó alatt 1280>1391-es dátummal közölt *Ruthen* alakból (ÁSznt.). A *rusznyák* viszont, úgy tűnik, személynévként nem volt használatban. Mindezekből jól látszik, hogy a magyar nyelvben adatomozható első közszoí előforduláshoz képest e személynevek jóval korábbiak, amit véleményem szerint talán az magyarázhat, hogy az adatokat tartalmazó oklevél írója a neveket „latinosíthatta”, tehát ezek nem magyar etnonimákból létrejött személynevek. Figyelemre méltó ugyanakkor az is, hogy a régi családnevek között a szótáraink által említett első közszoí előforduláshoz képest majd két évszázaddal korábbról, 1648-ból van két olyan adatunk, amelynek ez a népnév adta az alapját (*Ruszin* Jurko, *Ruszin* Janos, CsnSz.). Rajtuk kívül csupán négy másik elnevezést találhatók ebben a szócikkben. Eredetüket visszavezethetjük esetleg a fentebb is említett személynévre, de a népnév közszoí használata előfeltétele a személynévvé válásnak, így akár arra is gondolhatunk, hogy korábbi közszoí alkalmazásukat az írásosság a véletlen folytán nem örizte meg. Ma *rutén* és *ruszin* népnévből alakult családnev nem adatomozható, a *rusznyák* viszont 1 476 magyar állampolgár családnevében van jelen *Rusznyák* ~ *Rusznák* ~ *Ruzsnyák* ~ *Rusznyák-Orosz* ~ *Rusznak* alakban és különböző változataiban (CsnE. 407).

A *ruszin* etnonima napjaink nyelvében való jelenlétét vizsgálva az ÉrtSz.-ban nem jutunk messzire, mert szócikkét hiába is keressük. A *rutén* és a *rusznyák* népnév jelentéseként csak annyi szerepel, hogy 'kárpátukrán'. Az előbbi használatát a szótár régiesnek minősít, az utóbbit régiesnek és népiesnek mondja. A ma is használt *kárpátukrán* terminus ('az Északkelet-Kárpátokban, ill. azok nyugati lejtőin élő ukránok', ÉrtSz.) a II. világháború után terjedt el, s vele hivatalosan a népcsoport ukránsághoz tartozását akarták hangsúlyozni. A Trianon előtti Magyarország kárpátaljai területén élő szlávokat a szovjet éra idején ukránná minősítették, s a ma már független Ukrajna is így tartja számon őket. (Az egyetlen, 2001-es ukrán népszámlálás során a fent mondott területen 5 045 fő vallotta magát ruszinnak, s 3 428 ruszin anyanyelvűnek. Vö. http://www.ukrcensus.gov.ua/results/nationality_population/nationality_popul2/select_5/?data1=1&box=5.5W&rz=1_1&rz_b=2_3&k_t=21&

botton=cens_db.) Ám ez a népcsoport önálló nemzetiségnek vallja magát, és saját magára az ÉrtSz.-ből hiányzó *ruszin* etnonimát használja, így ezt szeretné hivatalos elnevezésként elfogadtatni (OSVÁTH 2003: 62). Minderről POPOVICS TIBOR MIKLÓS a következőket írja: „Az évszázadokon keresztül Magyarországon hagyományos ruszin megnevezést egészen 1991-ig [...] viszonylag ritkán alkalmazták. [...] az 1993-as magyarországi nemzetiségi és kisebbségi törvény egyértelműen deklarálta, hogy a ruszinok külön úgynevezett taxált etnikumnak tekinthetők. Tehát Magyarországon most már megvan a ruszin etnonim használatának jogi garanciája.” (<http://www.valtozovilag.hu/t365/tux0516.htm>).

6. Az ómagyar kori településnevekben megjelenő etnonimák szemantikai tartalma a nyelvtörténet során eltérő módon alakulhatott. Azokat a népneveket, amelyek jelentése a korai időszakhoz képest nem változott, dolgozatomban nem tárgyaltam. A jelentésváltozáson átment népnevek kapcsán vizsgálataim szerint ritkábban a jelentésbővülést (pl. *sváb*), gyakrabban azonban a jelentésszűkülést (pl. *kun*, *tót*, *német*, *olasz*) tapasztalhatjuk. Ez utóbbi jellemzőbb változásnak nyelven kívüli oka lehet, így szerepet játszhatott a név által megnevezett népcsoport egyértelműen körvonalazhatóvá válásának, elkülöníthetőségének lehetősége más hasonló népcsoportoktól, illetve ezzel összefüggésben a magyar nyelvhasználók igénye az ilyen etnikai csoportok pontos megnevezésére (pl. a különböző újlatin népek: *olasz*, *francia*; az újonnan beköltözött németek megkülönböztetése a régebben itt tartózkodóktól: *szász*, *sváb*). Emellett előfordul a szemantikai tartalom módosulása is (pl. *orosz*).

Tanulságos ugyanakkor azt is megvizsgálni, hogy mivel magyarázható bizonyos etnonimáknak a magyar nyelvhasználatból történt kivészése. Megfigyelhető, hogy az ugyanazon népcsoportot megjelölő szinonim (azaz egyidejűleg használt) nevek között gyakran az maradt meg, amelyik a nép önelnevezése is (pl. *bolgár*, *román*, *szerb*, *szlovák*). A fent említett jelenség azokban az esetekben is tapasztalható, amikor a második, később eltűnt nevet szinte kizárólag a magyar nyelv alkalmazta (pl. *morva*, *rác*). Az egyes névalakok hivatalos nyelvhasználatból való kivészéséhez még egy nyelven kívüli tényező is hozzájárulhatott: a szinonim nevek egyikéhez valamilyen oknál fogva pejoratív jelentésárnyalat kapcsolódott (pl. *oláh*, *polyák*, *rác*, *tót*), aminek eredményeképpen egy idő után ennek a névváltozatnak az alkalmazása visszaszorult, legalábbis a sztenderd nyelvhasználatban a nép belső neve gyökeresedett meg.

Egészen sajátos azoknak a népneveknek az esete, amelyek úgy maradtak máig ismert és használt etnikumjelölők, hogy az általuk jelölt nép valójában eltűnt, pontosabban elmagyarosodott (*jász*, *palóc*). Az ok itt is a nyelven kívül keresendő: a magyarságba olvadt, nyelvét is elvesztő nép leszármazottai máig számon tartják eredetüket, az összetartozás tudata élénken él bennük, hagyományaikat ápolják, így legalábbis néprajzi csoportjelölőként napjainkban is használjuk az önálló népként élt őseiket jelölő etnonimákat. Ezzel ellentétes jelenséggként pedig az összetartozás érzésének, az ún. „mi-tudat”-nak a hiánya a népnév kivészéséhez járulhatott hozzá (*oláh*).

Tárgyszók: etnonima, jelentésváltozás, népnév személy- és családnévként, népnév településnévben, pejoratív jelentés, népnév kivészése.

A hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1998. A szlávok népnevei Anonymusnál és ómagyar nyelvi hátterük. In: *Űő, Név és történelem*. Akadémiai Kiadó, Bp. 58–75.
- DÓHOVICS BAZIL 1835/2003. „Kijegyzése azon szóknak, mellyek hason hangzatuaak, v[agy] érteményűek is mind a’ magyar, mind az orosz nyelvben” című kéziratában. 1835. Kiadva: Й. ДЗЕНДЗЕЛІВСЬКИЙ, Ю. САК, Я. ШТЕРНБЕРГ, Василь Довгович – зачинатель досліджень угорсько-українських та угорсько-російських лексичних сходжень. МПП „Гражда”, Ужгород. (Faksimile.)
- GYÖRFFY GYÖRGY 1990. *A magyarság keleti elemei*. Gondolat, Bp.
- KISS LAJOS 1996. *A Kárpát-medence régi helynevei*. Magyar Nyelvőr 440–50.
- KNIEZSA ISTVÁN 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai 1–2*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KÓSA LÁSZLÓ – FILEP ANTAL 1975. *A magyar nép táji–történeti tagolódása*. Gondolat Kiadó, Bp.
- KRESZNERICS FERENCZ 1831. *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozzattal*. Buda.
- KRISTÓ GYULA 2003. *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Lucidus Kiadó, Bp.
- KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC – SZEGFÜ LÁSZLÓ 1973. *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez*. I. *Acta Historica Szegediensis Tomus XLIV*. Szeged.
- LIGETI LAJOS 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Akadémiai Kiadó, Bp.
- MAKKAI LÁSZLÓ 1987. *Erdély a középkori Magyar Királyságban (896–1526)*. In: *Erdély története 1–3*. Főszerk. KÖPECZI BÉLA. Akadémiai Kiadó, Bp.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország*. Magyar Tudományos Akadémia, Bp.
- NÉMETH GYULA 1930/1991. *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Bp.
- OSVÁTH GÁBOR 2003. *Ország- és népnevek problémái a kultúraközi kommunikációban*. Külkereskedelmi Főiskolai Füzetek 12. Bp. 55–69.
- PÁPAI-PÁRIZ FERENC 1801. *Dictionarium Ungaro-Latino-Germanicum*. Pozsony.
- POPOVICS TIBOR MIKLÓS 2005. *Adatok a ruszin etnonim értelmezéséhez*. *Változó Világ* 8. évf. <http://www.valtozovilag.hu/t365/tux0516.htm>.
- RÁCZ ANITA 2009. *Nyugati népek megnevezésének változásai a magyar nyelvben*. *Magyar Nyelvjárások* 47: 81–97.
- RÁCZ ANITA 2010. *Törökségi népek elnevezései régi magyar tulajdonnevekben*. *Helynév-történeti Tanulmányok* 5: 113–27.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1611. *Dictiones Ungaricae, summo studio collectae et Latine conversae*. Hanau.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1621. *Dictionarium Ungarico-Latinum innumeris vocibus Ungaricis formulisque loquendi Latine redditis, cui inspersa sunt usitatiora proverbia Ungarica, cum aequipollentibus Adagiis Latinis*. Heidelberg.
- SZENCZI MOLNÁR ALBERT 1708. *Dictionarium Ungarico-Latino-Germanicum, innumeris vocibus ungaricis Formulisque loquendi Latine redditis, Nunc quarta vice locupletatum. Cui inspersa sunt usitatiora Proverbia Ungarica, cum aequipollentibus Adagiis Latinis: Quae omnia sub initiali, vel praecipua Adagionis Ungaricae voce facile reperiuntur*. Noriberg.
- ZOLTÁN ANDRÁS 2007. *Széljegyzetek az „Etimológiai szótár”-hoz*. *Magyar Nyelv* 208–23.

On the historical semantics of Slavic ethnonyms in Hungarian

Ethnonyms constitute a well-definable group of Hungarian lexemes: they serve for identifying a group of people characterised by a definite set of properties: a 'people'. These notions may be thought of as clear and unambiguous; but if we look into the historical semantics of ethnonyms, we are confronted with a high degree of variability. Names of peoples regularly occur as constituents of Old Hungarian place names, as well as in the stratum of single-element personal names of the same period and in that of the later family names, too. The history of ethnonyms in Middle and Modern Hungarian are increasingly represented in the gradually developing literature of contemporary Hungarian dictionaries, giving accurate information concerning the meanings and possible semantic changes of members of this group of words. The present paper, relying on the sources referred to, examines ethnonyms that were used in the Árpáadian Age and are still in use today, but whose meanings differ in the two periods concerned.

Keywords: ethnonyms, semantic change, ethnonyms used as personal or family names, ethnonyms in place names, pejorative meaning, loss of ethnonyms.

ANITA RÁCZ